

RAQAMLI MEDIA TILIDA LEKSIK INNOVATSIYALARNING SHAKLLANISH TENDENSIYALARI

Rajabbayeva Feruza Rajabbayevna

Ma'mun universiteti "G'arb tillari va adabiyoti" kafedrası PhD dotsent

Annotatsiya. Maqolada o'zbek raqamli media tilida leksik innovatsiyalarning shakllanish tendensiyalari tadqiq etiladi. Innovatsiyalarning uch turi — leksik neologizm, semantik neologizm va okkazonalizm farqlanadi. Beshta yetakchi tendensiya — internatsionallashuv va gibridlanish, kompressiya, demokratlashuv, grafik unsurlarning lisoniylashuvi hamda innovatsiya hayot siklining qisqarishi misollar asosida tavsiflanadi.

Kalitso'zlar: leksikinnovatsiya, neologizm, okkazonalizm, raqamli media, internatsionallashuv, kompressiya, demokratlashuv, hayot sikli.

Аннотация. В статье исследуются тенденции формирования лексических инноваций в языке узбекских цифровых медиа. Разграничиваются три типа инноваций: лексический неологизм, семантический неологизм и окказионализм. На примерах описываются пять ведущих тенденций: интернационализация и гибридизация, компрессия, демократизация, лингвализация графических элементов и сокращение жизненного цикла инновации.

Ключевые слова: лексическая инновация, неологизм, окказионализм, цифровые медиа, интернационализация, компрессия, демократизация, жизненный цикл.

Abstract. The article examines the tendencies underlying the formation of lexical innovations in the language of Uzbek digital media. Three types of innovation are distinguished: lexical neologism, semantic neologism and occasionalism. Five leading tendencies are described with examples: internationalisation and hybridisation, compression, democratisation, the linguistic use of graphic elements, and the shortening of the innovation life cycle.

Key words: lexical innovation, neologism, occasionalism, digital media, internationalisation, compression, democratisation, life cycle.

Kirish. Til tizimining boshqa sathlariga nisbatan leksika eng tez o'zgaradi, chunki u voqelikdagi yangiliklarga bevosita javob beradi. Raqamli media esa bu jarayonni bir necha barobar tezlashtirdi: yangi birlik endi lug'atga kiringunga qadar emas, paydo bo'lganidan bir necha kun keyin ommaviy qo'llanishga o'tadi. S.Herring qayd etganidek, raqamli muhitda lisoniy o'zgarishlar tezligi an'anaviy nutq shakllaridan sezilarli yuqori [14; 612–634- b.]. Bu tezlik tilshunoslik oldiga yangi vazifa qo'yadi: alohida yangi so'zlarni qayd etish emas, ularning shakllanish tendensiyalarini aniqlash. Aynan tendensiya bilimi kelgusi o'zgarishlarni bashorat qilish va lug'atchilik ishini oldindan rejalashtirish imkonini beradi. Maqolaning maqsadi — o'zbek raqamli media tilidagi leksik innovatsiyalarning asosiy tendensiyalarini belgilash va ularning har birini misollar asosida tavsiflashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya

Neologiya sohasining nazariy asoslari J.Algeo [5; 3–14- b.] va R.Fisher [6; 3–17- b.] ishlarida bayon etilgan; R.Fisher yangi birlikning institutsionallashuv mezonlarini ishlab chiqqan bo'lsa, J.Algeo uzoq muddatli kuzatuv asosida yangi so'zlarning omon qolish ehtimolini baholagan. So'z yasash nazariyasi L.Bauer [8; 232–239- b.] va I.Plag [9; 121–126- b.] tadqiqotlarida, so'z yasashning faoliyat sifatidagi talqini Ye.A.Zemskaya ishida [10; 8–17- b.] asoslangan. Leksik ijodkorlikning matn va kontekst bilan bog'liqligi J.Munat tahriridagi to'plamda ko'rsatilgan [7;

163–178- b.].

Raqamli muhitning lisoniy o'ziga xosligi D.Kristal [12; 17–24- b.], Ya.Androutsopoulos [13; 145–161- b.] va N.Baron [15; 71–78- b.] ishlarida yoritilgan. Morfologik o'zlashtirish masalasi F.Gardani va hammualliflar to'plamida [16; 1–23- b.], o'zlashmalarning muvaffaqiyat omillari E.Zenner va hammualliflar tomonidan [17; 749–792- b.] tadqiq qilingan. O'zbek tilshunosligida A.Hojiyevning so'z yasashga oid tadqiqoti [2; 22–31- b.] va E.Begmatovning leksik qatlamlar tahlili [1; 112–118- b.] tayanch manbalardir. Tadqiqot materiali — o'zbek onlayn nashrlari va ijtimoiy tarmoqlarning rasmiy media akkauntlaridan yig'ilgan leksik innovatsiyalar korpusi. Ishda chastota kuzatuv, so'z yasash tahlili, qiyosiy-diaxron tahlil (birlikning turli davrlardagi qo'llanishini solishtirish) va kontekstual tahlil qo'llanildi.

1. Leksik innovatsiyalarning turlari

Korpus tahlili innovatsiyalarni uch turga ajratish imkonini berdi. Leksik neologizm — tilda mutlaqo yangi shakl: podcast, reels, chat-bot, neyrotarmoq. Semantik neologizm — mavjud so'zning yangi ma'nosi: devor, sahifa, oqim, kuzatuvchi, ulashish. Okkazionalizm — bir martalik, ko'pincha o'yin xarakteridagi hosila: obunachilamoq, xayplanchi.

Bu tasnifning amaliy ahamiyati shundaki, uch tur turli sur'atda barqarorlashadi. R.Fisher mezonlariga muvofiq [6; 3–17- b.], semantik neologizmlar eng tez qabul qilinadi, chunki ular mavjud shaklga tayanadi; leksik neologizmlar sekinroq; okkazionalizmlarning esa aksariyati tilga kirmaydi va faqat yasash qolipining tirikligini ko'rsatadi.

2. Internatsionallashtirish va gibridlanish tendensiyasi

Birinchi va eng kuchli tendensiya — innovatsiyalarning xalqaro leksik fondan olinishi. Yangi tushunchalarning katta qismi bir vaqtning o'zida ko'plab tillarga bir xil shaklda kiradi: startap, brend, kontent, trend, onlayn. Bu — global axborot maydonining tabiiy natijasi.

O'zbek tilining o'ziga xos hissi esa gibridlanishda namoyon bo'ladi: xalqaro o'zak milliy affiks bilan birikib, yangi hosila beradi (kontentchi, influenserlik, layklamoq). F.Gardani va hammualliflar ko'rsatganidek [16; 1–23- b.], qabul qiluvchi til affikslarining begona o'zakka erkin qo'shilishi tizimning yuqori mahsuldorligidan dalolat beradi. Demak, gibridlanish tilning zaifligi emas, faolligi belgisidir.

3. Kompressiya va demokratlashuv tendensiyalari

Kompressiya tendensiyasi ekran formatining cheklovlaridan kelib chiqadi: sarlavha, push-bildirishnoma va ijtimoiy tarmoq posti qisqalikni talab qiladi. Natijada abbreviatura va qisqartmalar faollashadi: SMM, PR, IT, AI, QR-kod. Ular o'zbek tilida yasash asosiga ham aylanadi: SMMchi, IT-mutaxassis, PR-kampaniya.

Demokratlashuv tendensiyasi og'zaki-so'zlashuv unsurlarining rasmiy media matniga kirib kelishida ko'rinadi. Ilgari faqat suhbat janrida uchragan birliklar bugun axborot xabarlarida ham qayd etilmoqda. N.Baron ta'kidlagan nutq ustidan nazoratning zaiflashuvi [15; 71–78- b.] aynan shu tarzda voqelanadi. Bu tendensiya matnni yaqinlashtiradi, ammo registralararo chegaralarni yemiradi.

4. Grafik unsurlarning lisoniylashuvi va hayot siklining qisqarishi

To'rtinchi tendensiya — dastlab grafik belgi bo'lgan unsurlarning lisoniy birlik maqomini olishi. Xeshteg belgisi endi nafaqat texnik vosita, balki nominativ birlik: xeshtegga chiqmoq, xeshteg ochmoq. Shu qatorga emoji va kapitalizatsiyaning ma'no farqlovchi vazifasi ham kiradi — D.Kristal bunday hodisalarni yozma nutqning yangi ifoda resursi deb baholaydi [12; 17–24- b.].

Beshinchi tendensiya — innovatsiya hayot siklining qisqarishi. Kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, tarmoq muhitidagi ko'plab birliklar bir-ikki yil ichida paydo bo'lib, ommalashadi va so'ngra qo'llanishdan chiqadi. Bu jarayon lug'atchilik uchun jiddiy muammo tug'diradi: an'anaviy lug'at

tayyorlash muddati innovatsiyaning yashash muddatidan uzunroq bo‘lib qolmoqda.

Shu bois o‘zbek leksikografiyasi oldida yangi vazifa turadi: bosma lug‘at bilan bir qatorda muntazam yangilanadigan elektron neologizmlar bazasini yuritish. Bunday baza birlikning qayd etilgan sanasi, chastota dinamikasi va barqarorlashuv darajasini ko‘rsatishi lozim — bu R.Fisher taklif qilgan institutsionallashuv mezonlarini [6; 3–17- b.] amalda qo‘llash imkonini beradi.

Xulosa. O‘zbek raqamli media tilidagi leksik innovatsiyalar leksik neologizm, semantik neologizm va okkazionalizm shakllarida namoyon bo‘lib, ularning qo‘llanish va barqarorlashuv darajasi turlicha kechadi. Zamonaviy media tilida internatsionallashuv, gibridlanish, kompressiya, demokratlashuv hamda grafik unsurlarning lisoniylashuvi asosiy tendensiyalar sifatida kuzatiladi. Gibridlanish o‘zbek tilining zaifligini emas, balki uning yangi birliklarni qabul qilish va moslashtirish imkoniyatlari yuqoriligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, leksik innovatsiyalarning tez yangilanib borishi muntazam to‘ldiriladigan elektron neologizmlar bazasini yaratish zaruratini yuzaga keltiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. – B. 112–118.
2. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1989. – B. 22–31.
3. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. O‘zbek tili stilistikasidan ocherklar. – Toshkent: Fan, 1983. – B. 28–35.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – B. 48–57.
5. Algeo J. Fifty Years Among the New Words. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – P. 3–14.
6. Fischer R. Lexical Change in Present-Day English. – Tübingen: Gunter Narr, 1998. – P. 3–17.
7. Munat J. (ed.) Lexical Creativity, Texts and Contexts. – Amsterdam: John Benjamins, 2007. – P. 163–178.
8. Bauer L. English Word-formation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – P. 232–239.
9. Plag I. Word-Formation in English. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – P. 121–126.
10. Земская Е.А. Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – С. 8–17.
11. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – С. 5–20.
12. Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – P. 17–24.
13. Androutsopoulos J. Language change and digital media // Standard Languages and Language Standards in a Changing Europe. – Oslo: Novus, 2011. – P. 145–161.
14. Herring S. Computer-Mediated Discourse // The Handbook of Discourse Analysis. – Oxford: Blackwell, 2001. – P. 612–634.
15. Baron N. Always On: Language in an Online and Mobile World. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 71–78.
16. Gardani F., Arkadiev P., Amiridze N. (eds.) Borrowed Morphology. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2015. – P. 1–23.
17. Zenner E., Speelman D., Geeraerts D. Cognitive Sociolinguistics meets loanword research // Cognitive Linguistics. – 2012. – Vol. 23, No. 4. – P. 749–792.